UOT 94(479. 24)
DOI: https://doi.org/10.30546/25194011.2026.201.2.4.5061

İRƏVAN VİLAYƏTİNİN TARİXİNƏ DAİR ETNİK-DİNİ MƏSƏLƏLƏRİN AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİ

ƏLİ SİYAB OĞLU BABAZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 33, AZ1148
E-mail: babazade.9923@mail.ru
ORCID: 0009-0007- 072-780

XÜLASƏ

Məqalədə İrəvan vilayətinin tarixinə dair etnik-dini məsələlərin Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməsi araşdırılır. Tədqiqatda İrəvan bölgəsinin Səfəvi dövründə Çuxursəəd bəylərbəyliyi, XVIII əsrdə İrəvan xanlığı, XIX əsrdə isə Rusiya imperiyasının inzibati vahidi kimi tarixi inkişaf yolu nəzərdən keçirilir. Əsas diqqət bölgənin etnik tərkibi, dini institutları, şəhər mühiti, məscidlər, karvansaralar, vəqf sistemi və əhali strukturunda baş verən dəyişikliklərə yönəldilir. Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan mövzusu sovet dövründə məhdud şəkildə işlənmiş, müstəqillik dövründən etibarən isə daha sistemli və mənbəşünaslıq əsaslı tədqiqat istiqamətinə çevrilmişdir. Osmanlı dəftərləri, Rusiya kameral təsvirləri, Qafqaz təqvimləri və müasir Azərbaycan tarixçilərinin araşdırmaları əsasında bölgədə türk-müsəlman əhalinin uzun müddət mühüm mövqeyə malik olduğu vurğulanır. Rusiya işğalından sonra ermənilərin bölgəyə köçürülməsi nəticəsində İrəvan vilayətinin etnik-dini tərkibində ciddi dəyişikliklərin baş verdiyi qeyd edilir. Nəticədə İrəvan tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında Qərbi Azərbaycan irsinin öyrənilməsi baxımından mühüm problem kimi qiymətləndirilir.

Giriş

İrəvan vilayətinin tarixinə dair etnik-dini məsələlərin Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməsi həm siyasi tarix, həm tarixi coğrafiya, həm də demoqrafik proseslər baxımından mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. İrəvan və ətraf bölgələr müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin tərkib hissəsi olmuş, Səfəvilər dövründə Çuxursəəd bəylərbəyliyi, XVIII əsrdə İrəvan xanlığı, XIX əsrdə isə Rusiya imperiyasının inzibati vahidləri daxilində mühüm tarixi məkan kimi çıxış etmişdir. Bu regionun tarixinin öyrənilməsində etnik tərkib, dini mənsubiyyət, məskunlaşma prosesi, şəhər mədəniyyəti, dini institutların fəaliyyəti və Rusiya işğalından sonra əhali strukturunun dəyişdirilməsi xüsusi yer tutur.

İrəvan vilayətinin etnik-dini tarixinin araşdırılması yalnız əhalinin milli və dini mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu məsələ eyni zamanda bölgədə dövlətçilik ənənələrinin, inzibati idarəetmənin, dini institutların, şəhər mədəniyyətinin və sosial münasibətlərin xarakterini müəyyənləşdirmək baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tarixi mənbələr göstərir ki, İrəvan bölgəsi müxtəlif dövrlərdə yalnız sərhəd ərazisi kimi deyil, həm də siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni baxımdan mühüm mərkəz olmuşdur. Azərbaycan tarixinin çoxcildlik nəşrində Səfəvi dövründə Azərbaycan ərazilərinin inzibati-siyasi quruluşu və Qafqaz bölgəsinin strateji əhəmiyyəti ayrıca vurğulanır [Azərbaycan tarixi, III cild, 2007, s. 321–325].

Mövzunun aktuallığını artıran əsas cəhətlərdən biri İrəvan vilayətinin tarixi ilə bağlı müxtəlif tarixşünaslıq ənənələrində fərqli yanaşmaların mövcud olmasıdır. Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan bölgəsi tarixi Azərbaycan torpaqlarının mühüm hissəsi kimi öyrənilir və bu yanaşma yazılı mənbələr, inzibati sənədlər, kameral təsvirlər, vergi dəftərləri, toponimik materiallar və demoqrafik statistikalar əsasında əsaslandırılır. Xüsusilə Osmanlı və Rusiya mənbələrində əhalinin etnik və dini tərkibinə dair verilən məlumatlar İrəvan bölgəsində azərbaycanlı-türk və müsəlman əhalinin uzun müddət mühüm mövqeyə malik olduğunu göstərən əsas dəlillər kimi çıxış edir.

Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan mövzusuna yanaşma uzun müddət siyasi-ideoloji məhdudiyyətlərin təsiri altında formalaşmışdır. Sovet dövründə İrəvan xanlığı və Qərbi Azərbaycan tarixi ayrıca tədqiqat istiqaməti kimi geniş işlənməmiş, bu sahə əsasən ümumi Azərbaycan tarixi kontekstində qısa şəkildə xatırlanmışdır. Z. Hacıyevanın qeyd etdiyi kimi, sovet ideoloji mühiti, repressiya xofu və Ermənistanla bağlı məsələlərdə "xalqlar dostluğu" konsepsiyası İrəvan xanlığı tarixinin obyektiv və ayrıca şəkildə araşdırılmasını məhdudlaşdırmışdır [Hacıyeva, 2012, s. 12–13].

Müstəqillik dövründən etibarən Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan bölgəsinin tarixi yeni elmi yanaşmalar əsasında araşdırılmağa başlanmışdır. Bu mərhələdə əsas diqqət İrəvanın tarixi Azərbaycan şəhəri kimi formalaşması, bölgənin etnik-dini tərkibi, ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, toponimlərin dəyişdirilməsi, dini-mədəni abidələrin taleyi və Rusiya imperiyasının demoqrafik

siyasəti kimi məsələlərə yönəlmişdir. Beləliklə, İrəvan mövzusu yalnız lokal tarix problemi deyil, həm də Azərbaycan tarixşünaslığında Qərbi Azərbaycan irsinin bərpası istiqamətində mühüm tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir.

İrəvan vilayətinin etnik-dini tarixinin öyrənilməsi müasir dövrdə Qərbi Azərbaycan irsinin araşdırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki bölgənin tarixi yalnız siyasi sərhədlərin dəyişməsi ilə deyil, həm də əhalinin köçürülməsi, deportasiya, dini abidələrin taleyi, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi və tarixi yaddaşın pozulması kimi proseslərlə bağlıdır. Bu səbəbdən Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan mövzusu həm akademik, həm də milli-mədəni yaddaş baxımından xüsusi yer tutur.

Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan mövzusunun formalaşması

Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan vilayəti və İrəvan xanlığı məsələləri müstəqillik dövründə daha sistemli araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Əvvəlki dövrlərdə bu problem əsasən ümumi siyasi hadisələr, xanlıqlararası münasibətlər və Rusiya işğalları kontekstində xatırlanırdı. H. Dəlilinin “Azərbaycanın cənub xanlıqları” əsərində XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqlarının siyasi münasibətləri, o cümlədən xanlıqlar arasındakı əlaqələr və qarşılıqlı təsirlər araşdırılmışdır. Müəllifin tədqiqatında İrəvan xanlığı ayrıca əsas obyekt kimi götürülməsə də, xanlıqlar dövrünün ümumi siyasi mənzərəsinin izahı İrəvan xanlığının formalaşdığı tarixi şəraiti anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir [Dəlili, 1979, s. 37–41].

Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan mövzusunun formalaşması bir neçə mərhələdə nəzərdən keçirilə bilər. Birinci mərhələ sovet dövrünə aiddir. Bu dövrdə İrəvan bölgəsi əsasən ümumi Azərbaycan tarixi, xanlıqlar dövrü və Rusiya işğalları kontekstində xatırlanmışdır. Lakin bu araşdırmalarda İrəvanın etnik-dini tərkibi, şəhər mühiti, müsəlman dini institutları və ermənilərin bölgəyə köçürülməsi məsələləri ayrıca problem kimi geniş təhlil olunmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri sovet tarixşünaslığında milli məsələlərin ideoloji çərçivədə təqdim edilməsi və Cənubi Qafqaz xalqları arasında tarixi ziddiyyətlərin açıq şəkildə araşdırılmasına imkan verilməməsi idi.

İkinci mərhələ müstəqillikdən sonrakı dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə Azərbaycan tarixçiləri İrəvan xanlığı, İrəvan quberniyası, Çuxursəəd bəylərbəyliyi və Qərbi Azərbaycan tarixi ilə bağlı ayrıca tədqiqatlar ortaya qoydular. F. Əliyev və U. Həsənovun “İrəvan xanlığı” əsəri bu istiqamətdə mühüm elmi nümunələrdən biridir. Əsərdə İrəvan xanlığının siyasi tarixi ilə yanaşı, əhalinin etnik tərkibi, Rusiya işğalından sonra bölgədə baş verən demoqrafik dəyişikliklər və ermənilərin köçürülməsi məsələləri faktlarla izah edilir (Əliyev, Həsənov, 2007, s. 15–17).

1990-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan mövzusu yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Bu mərhələdə İrəvanın Azərbaycan xanlığı olması, bölgənin tarixi coğrafiyası, əhalinin etnik və dini tərkibi, habelə ermənilərin bölgəyə köçürülməsi faktları daha açıq şəkildə araşdırılmışdır. Z. Hacıyevanın fikrincə, F. Əliyev və U. Həsənovun İrəvan xanlığı haqqında tədqiqatı bu sahədə ilk mühüm addımlardan biri olmuş, müəlliflər İrəvan xanlığının Azərbaycan xanlıqları sistemində yerini ayrıca elmi problem kimi təqdim etmişlər [Hacıyeva, 2012, s. 14–15].

Azərbaycan tarixşünaslığında bu istiqamətin əsas xüsusiyyətlərindən biri mənbə bazasının genişləndirilməsidir. Osmanlı vergi dəftərləri, Rusiya imperiyasının kameral təsvirləri, Qafqaz təqvimləri, arxiv sənədləri, səyyah qeydləri və yerli mənbələr İrəvanın etnik-dini tarixinin araşdırılması üçün mühüm material vermişdir. F. Əliyev və U. Həsənov müstəqillikdən sonrakı dövrdə Qərbi Azərbaycan tarixinin araşdırılmasını ayrıca istiqamət kimi səciyyələndirərək toponimika, tarixi coğrafiya, ermənilərin köçürülməsi və əhalinin etnik tərkibinin öyrənilməsini əsas tədqiqat sahələri kimi göstərmişlər (Əliyev, Həsənov, 2007, s. 5–6).

Bu mərhələdə tarixşünaslıqda diqqət çəkən əsas cəhətlərdən biri mənbə bazasının genişlənməsidir. Əgər sovet dövrü tədqiqatlarında əsasən ümumi siyasi tarixə üstünlük verilirdisə, müasir tədqiqatlarda Osmanlı müfəssəl dəftərləri, Rusiya kameral təsvirləri, “Qafqaz təqvimi” materialları, arxiv sənədləri və yerli mənbələr daha fəal şəkildə elmi dövriyyəyə cəlb olunur. E. Qarayevin Azərbaycanın İrəvan bölgəsinə dair tədqiqatı bu baxımdan əhəmiyyətlidir; müəllif XVII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin ortalarında bölgənin siyasi, sosial və etnik tarixini geniş mənbə bazası əsasında araşdırmışdır [Qarayev, 2016, s. 18–22].

Səfəvi dövründə İrəvan vilayəti və etnik-dini mənzərə

İrəvan bölgəsinin etnik-dini tarixində Səfəvi dövrü mühüm mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə bölgə Çuxursəəd adı ilə tanınan inzibati-siyasi məkanın mühüm hissəsi idi. Çuxursəəd bəylərbəyliyi Səfəvi dövlətinin şimal-qərb sərhədlərində yerləşir, həm Osmanlı-Səfəvi qarşıdurmaları, həm də Qafqaz siyasəti baxımından strateji əhəmiyyət daşıyırdı. İrəvan şəhəri isə bu inzibati-siyasi sistemdə hərbi, ticarət və idarəçilik mərkəzi kimi inkişaf etmişdir.

Səfəvi dövründə İrəvan vilayətinin etnik-dini

mənzərəsini araşdırarkən bölgənin yalnız hərbi-siyasi məkan deyil, həm də mühüm inzibati və mədəni mərkəz olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Çuxursəəd bəylərbəyliyi Səfəvi dövlətinin Qafqaz siyasətində mühüm yer tutur, Osmanlı dövləti ilə sərhəd qarşıdurmalarında xüsusi strateji əhəmiyyət daşıyırdı. B. Şəbiyev İrəvan vilayətinin Səfəvi dövlətinin inzibati-siyasi quruluşunda mühüm yer tutduğunu, bölgənin həm sərhəd təhlükəsizliyi, həm də siyasi idarəçilik baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıdığını qeyd edir [Şəbiyev, 2018, s. 72–75].

İrəvan şəhərinin orta əsrlərdə formalaşması haqqında Azərbaycan tarixşünaslığında mühüm məqamlardan biri şəhərin Səfəvi dövrü ilə əlaqələndirilməsidir. N. Mustafa İrəvan şəhərinin inkişafını xüsusilə XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi siyasi hakimiyyəti ilə bağlayır və Şah İsmayılın göstərişi ilə Rəvanqulu xanın burada qala tikdirməsi haqqında məlumatları önə çəkir. Müəllifə görə, bu proses İrəvanın hərbi-inzibati mərkəz kimi möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur [Mustafa, 2022, s. 13–14].

Səfəvi dövlətinin idarəçilik sistemində tayfa amili mühüm rol oynayırdı. İrəvan və ətraf bölgələrdə Qızılbaş tayfalarının təsiri, yerli türk-müsəlman əyanlarının idarəçilikdə iştirakı və bölgənin hərbi-siyasi funksiyası onun Azərbaycan-Səfəvi dövlətçilik sisteminə bağlılığını göstərir. Azərbaycan tarixinin III cildində Səfəvi dövlətinin inzibati idarəetmə sistemində bəylərbəyliklərin və yerli hakimlərin rolu göstərilir ki, bu da Çuxursəəd bölgəsinin dövlət idarəçiliyi daxilindəki mövqeyini anlamaq üçün mühüm əsas verir [Azərbaycan tarixi, III cild, 2007, s. 338–341].

Çuxursəəd bölgəsinin idarəçiləri və İrəvan xanlarının mənşəyi məsələsi də Azərbaycan tarixşünaslığında xüsusi yer tutur. G. Nəcəfli Çuxursəəd hakimləri və İrəvan xanları haqqında tədqiqatında bölgənin idarəçilik ənənəsinin Azərbaycan siyasi mühiti ilə bağlılığını önə çəkir. Müəllifin araşdırmasında Çuxursəəd hakimlərinin və sonrakı İrəvan xanlarının fəaliyyətinin bölgənin siyasi varisliyi baxımından əhəmiyyətli olduğu göstərilir [Nəcəfli, 2016, s. 8–12].

Səfəvi-Osmanlı müharibələri İrəvan bölgəsinin demoqrafik və dini mənzərəsinə təsirsiz qalmamışdır. XVI–XVII əsrlərdə bölgə dəfələrlə hərbi əməliyyatlara məruz qalmış, əhali köçləri, dağıntılar və inzibati dəyişikliklər baş vermişdir. Bununla belə, Azərbaycan tarixşünaslığında Osmanlı dəftərlərinə əsaslanan tədqiqatlarda bölgənin müsəlman-türk əhalisinin üstün mövqeyi xüsusi vurğulanır. F. Əliyev və U. Həsənovun təqdim etdiyi məlumata görə, 1590-cı il Osmanlı müfəssəl dəftərində İrəvan əyalətinin əhalisinin 51.831 nəfəri, yəni 67,5 faizi türk-müsəlman əhali kimi göstərilmişdir [Əliyev, Həsənov, 2007, s. 12].

XVIII əsrin əvvəllərinə aid Osmanlı mənbələri də İrəvan bölgəsinin etnik-dini tərkibinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1728-ci il müfəssəl dəftəri əsasında aparılan hesablamalarda İrəvan əyalətinin əhalisinin 43.784 nəfərinin, yəni 61,2 faizinin türk-müsəlman olduğu qeyd edilir. İrəvan şəhəri üzrə isə 3.369 nəfər, yəni 63,5 faiz türk-müsəlman əhali kimi göstərilir. Bu rəqəmlər Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvanın Səfəvi və sonrakı dövrlərdə müsəlman-türk şəhər mühitinə malik olduğunu əsaslandırmaq üçün mühüm statistik baza sayılır [Əliyev, Həsənov, 2007, s. 13].

İrəvanın dini mühitində İslam institutları mühüm yer tuturdu. Məscidlər, dini məktəblər, vəqflər və ruhani təbəqə şəhər həyatının ayrılmaz hissəsi idi. Bununla yanaşı, bölgədə xristian icmaların mövcudluğu da tarixi reallıq idi. Lakin Azərbaycan tarixşünaslığında vurğulanan əsas məqam ondan ibarətdir ki, xristian icmaların mövcudluğu bölgənin ümumi siyasi və etnik xarakterini müəyyən etmirdi. İrəvan Səfəvi dövründə türk-müsəlman idarəçilik və şəhər mədəniyyəti daxilində formalaşmış bir mərkəz kimi çıxış edirdi.

Eyni zamanda İrəvan bölgəsi dini baxımdan yalnız müsəlman əhali ilə məhdudlaşmırdı. Bölgədə xristian icmalar, xüsusilə erməni kilsə strukturları da mövcud idi. Lakin Azərbaycan tarixşünaslığında vurğulanan əsas məqam ondan ibarətdir ki, erməni kilsə institutlarının mövcudluğu bölgənin ümumi etnik-siyasi xarakterini dəyişdirmirdi. İrəvanın Səfəvi inzibati sistemində Azərbaycan türklərinin yaşadığı, Qızılbaş tayfa aristokratiyasının idarə etdiyi və müsəlman şəhər mədəniyyətinin üstün olduğu məkan kimi təqdim edilməsi bu dövrün tarixşünaslıq modelinin əsas xüsusiyyətidir.

İrəvan xanlığı dövründə dini institutlar və şəhər mühiti

XVIII əsrin ortalarında Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan ərazisində müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlar meydana gəldi. İrəvan xanlığı da bu prosesin nəticəsi olaraq formalaşmış Azərbaycan xanlıqlarından biri idi. Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan xanlığının etnik-dini məsələləri əsasən iki istiqamətdə araşdırılır: birincisi, xanlığın əhalisinin etnik və dini tərkibi; ikincisi, dini institutların idarəçilik və ictimai həyatdakı rolu.

Azərbaycan tarixinin III cildində Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan ərazisində xanlıqların meydana gəlməsi və bu xanlıqların siyasi müstəqil-

lik uğrunda mübarizəsi geniş izah olunur. Bu ümumi siyasi mənzərə İrəvan xanlığının da digər Azərbaycan xanlıqları ilə eyni tarixi prosesin tərkib hissəsi kimi formalaşdığını göstərir [Azərbaycan tarixi, III cild, 2007, s. 468–472].

İrəvan xanlığı dövründə dini institutların fəaliyyəti xanlığın ictimai-siyasi həyatının mühüm hissəsini təşkil edirdi. İslam dini yalnız mənəvi həyatın deyil, həm də hüquqi münasibətlərin, ailə institutunun, miras məsələlərinin, vəqf idarəçiliyinin və təhsil sisteminin əsas tənzimləyici mexanizmlərindən biri idi. Bu səbəbdən xanlıq dövründə dini təbəqənin mövqeyi yalnız məscid və ibadət həyatı ilə məhdudlaşmır, həm də sosial idarəçilik sisteminə təsir göstərirdi.

E. Qarayev İrəvan xanlığında dini təbəqələrin ictimai təsirini geniş izah edir. Onun tədqiqatında göstərilir ki, xanlıqda həm müsəlman, həm də xristian ruhaniləri mövcud olsa da, hakim din İslam idi. Müsəlman ruhaniləri içərisində şeyxülislam, müctəhid, qazi, axund, müfti, mollalar, seyidlər və dərvişlər kimi müxtəlif dini-sosial qruplar fəaliyyət göstərirdi. Ali ruhani təbəqə şəriət məhkəmələrinə, vəqf əmlakına və dini təhsilə nəzarətdə mühüm rol oynayırdı [Qarayev, 2010, s. 309–310].

Şeyxülislam, qazı, axund və mollalar İrəvan xanlığının dini-sosial həyatında mühüm rol oynayırdılar. Qazılar şəriət məhkəmələrində nikah, boşanma, miras, mülki mübahisələr və digər hüquqi məsələlərə baxırdılar. Axund və mollalar isə dini mərasimlərin icrası, ibadətlərin təşkili və dini təhsilin verilməsi ilə məşğul olurdular. E. Qarayevin araşdırmasında göstərilir ki, İrəvan xanlığında müsəlman ruhaniləri həm hüquqi, həm də maarifçilik funksiyası daşıyırdılar [Qarayev, 2010, s. 309–310].

İrəvan xanlığında dini idarəçilik xan hakimiyyəti ilə sıx bağlı idi. Güclü xanlar dini vəzifələrə təyinat prosesinə təsir edir, şeyxülislam, qazı və digər dini şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət edirdilər. Qarayevin məlumatına görə, Hüseynəli xan vəqf mülklərinin idarəsini Axund Molla Əliyə tapşırmış, mahallarda qazılar təyin edilmişdi. Bu fakt dini institutların yalnız mənəvi sahədə deyil, həm də inzibati-hüquqi sistemdə mühüm yer tutduğunu göstərir [Qarayev, 2010, s. 310].

İrəvan şəhərinin dini-mədəni görünüşündə məscidlər xüsusi yer tuturdu. Qarayevin araşdırmasına görə, İrəvan şəhərində qalada yerləşən iki məscid də daxil olmaqla səkkiz məscid fəaliyyət göstərirdi. Bu məscidlər sırasında Zal xan, Novruzəli bəy, Sərtib xan, Hüseynəli xan, Hacı İmamverdi və Hacı Cəfər bəy məscidləri qeyd olunur. 1834-cü il kameral təsvirlərində də şəhərdə səkkiz məscidin qeydə alınması İrəvanın müsəlman şəhər mühitinin mühüm göstəricisi kimi təqdim edilir (Qarayev, 2010, s. 213).

İrəvan şəhərinin məscidləri yalnız ibadət yeri deyil, həm də sosial ünsiyyət və ictimai birliyin mərkəzi idi. Məscidlər ətrafında məhəllə həyatı formalaşır, dini bayramlar, mərasimlər və ictimai toplantılar keçirilirdi. Bu baxımdan İrəvan şəhərində səkkiz məscidin mövcud olması şəhərin müsəlman dini-mədəni simasını aydın göstərir. Xüsusilə Göy məscid kimi abidələr İrəvanın Azərbaycan-müsəlman memarlıq irsinin mühüm nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Şəhər mühitinin etnik-dini xarakteri yalnız məscidlərlə deyil, həm də karvansaralar, hamamlar, bazarlar və məhəllə sistemi ilə müəyyən olunurdu. İrəvan şəhərində Gürcü, Culfa, Zöhrab xan, Tahir, Sulu, Susuz və Hacı Əli karvansaraları, müxtəlif hamamlar və yüzlərlə ticarət köşkü mövcud idi. Bu obyektlər şəhərin müsəlman-şərq urbanizmi daxilində inkişaf etdiyini göstərən mühüm sosial-iqtisadi göstəricilərdir [Qarayev, 2010, s. 213–214].

Şəhər həyatında karvansaralar və bazarlar da etnik-dini mühitin formalaşmasında mühüm rol oynayırdı. Karvan yolları üzərində yerləşən İrəvan müxtəlif bölgələrdən gələn tacirlərin, sənətkarların və səyyahların qarşılaşdığı məkana çevrilmişdi. “İrəvan necə varsa: keçmişdən bu günə” toplusunda İrəvanın karvan yolları üzərində yerləşməsi və şəhər infrastrukturunun ticarət əlaqələri ilə bağlı inkişafı ayrıca qeyd edilir [İrəvan necə varsa, 2022, s. 251–253].

Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan xanlığı dövrünün dini mənzərəsi həm də gündəlik həyat və adət-ənənələr prizmasından araşdırılır. Hamamların toy mərasimləri, məhəllə həyatı və şəhər mədəniyyəti ilə bağlılığı Azərbaycan türklərinin şəhər həyatında davamlı sosial ənənələr yaratdığını göstərir. Qarayev İrəvanı Azərbaycan şəhəri kimi səciyyələndirərək şəhərin toponimlərinin türk mənşəli olmasını və əhalinin əsas hissəsini Azərbaycan türklərinin təşkil etməsini xüsusi vurğulayır [Qarayev, 2010, s. 214].

İrəvan xanlığı dövründə xristian icmaların mövcudluğu da bölgənin dini müxtəlifliyini göstərir. Lakin Azərbaycan tarixşünaslığında bu müxtəliflik bölgənin ümumi türk-müsəlman xarakteri ilə ziddiyyət təşkil edən hal kimi deyil, tarixi reallığın bir hissəsi kimi izah edilir. Əsas fərq ondan ibarət idi ki, siyasi hakimiyyət, şəhər idarəçiliyi, hərbi qüvvələr və əsas sosial-inzibati strukturlar müsəlman xan hakimiyyətinin nəzarəti altında idi.

Rusiya işğalı və etnik-dini tərkibin dəyişdirilməsi

İrəvan bölgəsinin etnik-dini tarixində ən mühüm dönüş nöqtələrindən biri XIX əsrin birinci yarısında Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı işğal etmə-

si oldu. 1826–1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra bu ərazilər Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı və 1828-ci il martın 21-də I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əsasında "Erməni vilayəti" yaradıldı [Əliyev, Həsənov, 2007, s. 15–16].

Azərbaycan tarixinin IV cildində XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı, Rusiya-İran müharibələri və Türkmənçay müqaviləsindən sonra bölgədə yaranmış yeni siyasi vəziyyət ətraflı izah edilir. Bu proses İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının da əvvəlki siyasi statusunu itirməsinə və imperiya idarəçiliyinə tabe edilməsinə gətirib çıxarmışdır [Azərbaycan tarixi, IV cild, 2007, s. 87–91].

Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı işğal etməsi İrəvan bölgəsinin etnik-dini tarixində köklü dəyişikliklər yaratdı. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra bölgədə aparılan inzibati və demoqrafik siyasət İrəvanın tarixi əhali strukturuna ciddi təsir göstərdi. Bu siyasətin əsas istiqamətlərindən biri ermənilərin İran və Osmanlı ərazilərindən köçürülərək İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yerləşdirilməsi idi. Azərbaycan tarixşünaslığında bu proses bölgənin etnik tərkibinin məqsədli şəkildə dəyişdirilməsi kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan tarixşünaslığında bu hadisə yalnız inzibati dəyişiklik kimi deyil, həm də bölgənin etnik-dini tərkibini dəyişdirməyə yönəlmiş imperiya siyasətinin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. F. Əliyev və U. Həsənovun təqdim etdiyi statistikaya görə, kütləvi erməni köçürülməsindən əvvəl İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində əhalinin 76,24 faizini azərbaycanlılar, 23,45 faizini isə ermənilər təşkil edirdi. 1829–1832-ci illər kameral təsvirlərindən sonra isə İran və Osmanlı ərazilərindən köçürülən ermənilər hesabına erməni əhalisinin sayı ciddi şəkildə artırıldı [Əliyev, Həsənov, 2007, s. 16].

"İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" adlı kollektiv tədqiqatda Rusiya işğalından sonra bölgədə aparılan köçürmə siyasəti geniş mənbələr əsasında araşdırılmışdır. Əsərdə Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin İran və Osmanlı ərazilərindən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi bölgənin etnik-dini tərkibinin dəyişdirilməsində əsas amillərdən biri kimi təqdim olunur [İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı..., 2010, s. 93–98].

"Erməni vilayəti"nin yaradılması Rusiya imperiyasının bölgədə yeni siyasi və demoqrafik dayaqlar formalaşdırmaq siyasətinin nəticəsi idi. Bu inzibati vahidin adı belə imperiyanın gələcək etnik-siyasi planlarını əks etdirirdi. Halbuki həmin ərazilərdə Rusiya işğalına qədər azərbaycanlı-türk və müsəlman əhali üstünlük təşkil edirdi. F. Əliyev və U. Həsənovun qeyd etdiyi statistik göstəricilər bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır: köçürmələrdən əvvəl İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında azərbaycanlı əhali ümumi əhalinin əsas hissəsini təşkil edirdi [Əliyev, Həsənov, 2007, s. 16].

İrəvan şəhəri üzrə də oxşar dəyişiklik müşahidə olunur. Rusiya işğalı zamanı şəhərdə 1.807 azərbaycanlı ailəsi, yəni 7.331 nəfər, 567 erməni ailəsi, yəni 2.369 nəfər yaşayırdı. Bu göstəriciyə görə şəhər əhalisinin 75,6 faizini azərbaycanlılar, 24,4 faizini ermənilər təşkil edirdi. 1829–1832-ci illərdən sonra köçürülmə siyasəti nəticəsində azərbaycanlıların şəhər əhalisində xüsusi çəkisi 64 faizə düşmüş, ermənilərin payı isə 36 faizə yüksəlmişdir [Əliyev, Həsənov, 2007, s. 16–17].

Rusiya işğalından sonra yalnız əhalinin say nisbəti deyil, həm də dini-mədəni mühit dəyişdirilməyə başlandı. Yeni köçürülən erməni əhalisi üçün məskunlaşma şəraiti yaradılır, inzibati idarəçilikdə xristian əhalinin mövqeyi gücləndirilir, müsəlman əhalinin sosial-iqtisadi imkanları isə tədricən məhdudlaşdırılırdı. Bu proses zamanla azərbaycanlı əhalinin bir hissəsinin bölgədən çıxmasına, bir hissəsinin isə əvvəlki sosial mövqelərini itirməsinə səbəb oldu.

XIX əsrin ortalarında Rusiya imperiyası bölgədə yeni inzibati idarəçilik sistemi yaratdı. 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyası təşkil edildi. Bu quberniyaya İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Naxçıvan, Novobayazid, Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları daxil idi. Azərbaycan tarixşünaslığında bu inzibati dəyişiklik İrəvan bölgəsinin tarixi Azərbaycan xanlıqları sistemindən çıxarılaraq imperiya idarəçiliyinə tabe etdirilməsi kimi izah olunur [Əliyev, Həsənov, 2007, s. 18].

XIX əsrin ikinci yarısında İrəvan quberniyasının yaradılması bu prosesin yeni mərhələsi idi. Quberniya sistemi bölgənin əvvəlki xanlıq idarəçiliyini tamamilə aradan qaldırdı və Rusiya imperiyasının mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modelini tətbiq etdi. Z. Əmrahovun İrəvan quberniyasının tarixinə dair tədqiqatında 1850–1917-ci illər arasında bölgədə inzibati, sosial və demoqrafik dəyişikliklərin ardıcıl şəkildə baş verdiyi göstərilir [Əmrahov, 2022, s. 42–45].

XX əsrin əvvəllərinə doğru demoqrafik nisbətlərin dəyişməsi daha aydın görünməyə başladı. 1917-ci il Qafqaz təqviminə əsasən İrəvan quberniyasında 1.120.242 nəfər əhali qeydə alınmış, bunlardan 373.582 nəfəri azərbaycanlı, 669.871 nəfəri erməni kimi göstərilmişdir. Müəlliflər bu dəyişməni XIX

əsr boyunca aparılan köçürmə siyasəti, inzibati müdaxilələr və azərbaycanlı əhalinin sıxışdırılması prosesi ilə əlaqələndirirlər (Əliyev, Həsənov, 2007, s. 18).

Bu dövrdə etnik-dini dəyişikliklərin mühüm nəticələrindən biri də toponimik və mədəni yaddaş sahəsində müşahidə olunurdu. Azərbaycan türklərinə məxsus kənd, məhəllə, dini abidə və coğrafi adlar tədricən dəyişdirilir və ya yeni inzibati sənədlərdə fərqli formada təqdim olunurdu. Bu isə yalnız əhali tərkibinin deyil, həm də tarixi yaddaşın dəyişdirilməsi siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan tarixşünaslığı üçün bu statistik məlumatlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki həmin rəqəmlər İrəvan bölgəsinin etnik-dini strukturunun təbii demoqrafik inkişaf nəticəsində deyil, Rusiya imperiyasının məqsədli köçürmə siyasəti nəticəsində dəyişdiyini göstərmək üçün əsas dəlil kimi istifadə olunur. Bu baxımdan İrəvanın etnik-dini tarixi yalnız keçmişin təsviri deyil, həm də tarixi yaddaş, deportasiya, məskunlaşma siyasəti və toponimik dəyişikliklər məsələləri ilə bağlı geniş elmi problem kimi qiymətləndirilir.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında əsas yanaşmalar

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan vilayətinin etnik-dini məsələləri bir neçə əsas istiqamətdə araşdırılır. Birinci istiqamət bölgənin qədim və orta əsrlər tarixi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə İrəvanın tarixi Azərbaycan torpağı olması, Səfəvi dövründə Çuxursəəd bəylərbəyliyi daxilində yeri, Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin bölgəyə təsiri və şəhərin formalaşması məsələləri öyrənilir.

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan vilayətinin etnik-dini tarixinə yanaşma daha çox mənbələrin müqayisəli təhlili əsasında formalaşır. Tədqiqatçılar yalnız bir mənbə qrupu ilə kifayətlənmir, Osmanlı, Rusiya, yerli Azərbaycan və Avropa mənşəli məlumatları qarşılaşdıraraq bölgənin tarixi mənzərəsini daha obyektiv şəkildə bərpa etməyə çalışırlar. Bu metodoloji yanaşma İrəvan tarixinin siyasi iddialardan deyil, konkret mənbə və faktlardan çıxış edilərək araşdırılmasına imkan verir.

İkinci istiqamət İrəvan xanlığı dövrünə aiddir. Burada xanlığın siyasi tarixi ilə yanaşı, əhalinin etnik və dini tərkibi, sosial təbəqələr, dini idarəçilik, məscidlər, karvansaralar, məhəllələr və şəhər mədəniyyəti araşdırılır. Bu istiqamətin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, İrəvan yalnız siyasi mərkəz kimi deyil, həm də Azərbaycan türklərinin dini-mədəni həyatının mühüm məkanı kimi təqdim olunur.

Bu istiqamətdə tarixşünaslıqda diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri İrəvanın şəhər kimliyidir. Müasir tədqiqatlarda İrəvanın yalnız inzibati mərkəz deyil, həm də Azərbaycan türklərinin yaratdığı şəhər mədəniyyətinin mühüm nümunəsi olduğu vurğulanır. Məscidlər, hamamlar, karvansaralar, bazarlar, məhəllə adları və sənətkarlıq ənənələri bu şəhər kimliyinin əsas elementləri kimi təqdim edilir. “İrəvan necə varsa: keçmişdən bu günə” toplusunda şəhərin tarixi, memarlıq mühiti və mədəni irsi müxtəlif müəlliflərin tədqiqatları əsasında təqdim olunur [İrəvan necə varsa, 2022, s. 17–20].

Üçüncü istiqamət Rusiya işğalından sonrakı dövrü əhatə edir. Burada 1828-ci ildən sonra ermənilərin İran və Osmanlı ərazilərindən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, “Erməni vilayəti”nin yaradılması, İrəvan quberniyasının təşkili və XX əsrin əvvəllərinə qədər demoqrafik nisbətlərin dəyişməsi əsas tədqiqat obyektidir. Hacıyevanın fikrincə, son dövr Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan xanlığı problemi artıq daha geniş mənbə bazası əsasında araşdırılmış, ilkin mənbələr və arxiv sənədləri əsasında etnik tərkib və köçürmə siyasəti kimi məsələlər tədqiqatın əsas mərkəzinə çevrilmişdir [Hacıyeva, 2012, s. 128–129].

Müasir araşdırmalarda mühüm istiqamətlərdən biri demoqrafik dəyişikliklərin təhlilidir. Azərbaycan tarixçiləri XIX əsrdə aparılan erməni köçürmələrini yalnız statistik proses kimi deyil, imperiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi izah edirlər. Bu yanaşmaya görə, Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda özünə sosial-siyasi dayaq yaratmaq üçün xristian əhalinin bölgədə sayını artırmağa çalışmış, nəticədə İrəvanın tarixi etnik-dini tarazlığı dəyişmişdir.

Dördüncü istiqamət isə tarixşünaslığın özünün öyrənilməsidir. Bu sahədə əsas məqsəd İrəvan mövzusunun sovet dövründə niyə zəif araşdırıldığını, müstəqillikdən sonra hansı elmi mərhələlərdən keçdiyini və müasir Azərbaycan tarixşünaslığında hansı metodoloji yanaşmaların formalaşdığını müəyyənləşdirməkdir. Bu baxımdan İrəvan mövzusu yalnız faktların toplanması deyil, həm də tarix elminin milli yaddaş, mənbəşünaslıq və siyasi-ideoloji təsirlərdən azad olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Üçüncü mühüm istiqamət dini abidələrin və mədəni irsin taleyinə aiddir. İrəvan şəhərində və ətraf bölgələrdə mövcud olmuş məscidlər, qəbiristanlıqlar, türbələr və digər müsəlman abidələri Azərbaycan tarixşünaslığında bölgənin tarixi kimliyini təsdiqləyən maddi-mədəni sübutlar kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan tədqiqatçılar yalnız yazılı mənbələrə deyil, həm də memarlıq abidələrinə, fotoşəkillərə, xəritələrə və arxiv materiallarına müraciət edirlər.

Nəhayət, müasir Azərbaycan tarixşünaslığında

İrəvan mövzusu Qərbi Azərbaycan konsepsiyası daxilində də mühüm yer tutur. Bu konsepsiya yalnız keçmişin xatırlanması deyil, həm də tarixi həqiqətlərin elmi əsaslarla bərpası məqsədi daşıyır. İrəvan vilayətinin etnik-dini tarixi bu baxımdan Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında mühüm yer tutan, lakin uzun müddət təhriflərə məruz qalmış bir sahə kimi araşdırılır.

Nəticə

İrəvan vilayətinin tarixinə dair etnik-dini məsələlərin Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməsi göstərir ki, bu mövzu həm tarixi faktların bərpası, həm də milli tarixşünaslıqda uzun müddət diqqətdən kənarda qalmış problemlərin yenidən araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sovet dövründə İrəvan xanlığı və ümumilikdə Qərbi Azərbaycan tarixi məhdud çərçivədə təqdim edilmiş, bölgənin etnik-dini tərkibi ayrıca və sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Müstəqillik dövründə isə bu mövzu Azərbaycan tarixşünaslığının aktual istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Aparılan təhlil göstərir ki, İrəvan vilayətinin etnik-dini tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında mərhələli şəkildə formalaşmış və müstəqillik dövründə daha sistemli elmi istiqamətə çevrilmişdir. Əgər sovet dövründə bu mövzu əsasən ümumi siyasi tarix daxilində məhdud şəkildə təqdim olunurdusa, müasir dövrdə İrəvan bölgəsi ayrıca tarixi-coğrafi, etnik, dini və mədəni məkan kimi araşdırılır. Bu isə Azərbaycan tarixşünaslığında həm mənbə bazasının genişlənməsi, həm də milli tarix problemlərinə daha sərbəst və obyektiv yanaşmanın nəticəsidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Səfəvi dövründə İrəvan vilayəti Çuxursəəd bəylərbəyliyi daxilində mühüm inzibati-siyasi məkan olmuş, şəhər və ətraf bölgələr əsasən türk-müsəlman əhali ilə səciyyələnmişdir. Osmanlı dəftərlərinə əsaslanan statistik məlumatlar XVI–XVIII əsrlərdə bölgədə müsəlman-türk əhalinin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. İrəvan xanlığı dövründə isə dini institutlar, məscidlər, vəqf sistemi, qazılar, şeyxülislamlar və şəhər mədəniyyəti bölgənin Azərbaycan müsəlman mühiti ilə bağlılığını aydın şəkildə ortaya qoyur.

İrəvan vilayətinin tarixi göstərir ki, bölgədə etnik-dini münasibətlər müxtəlif dövrlərdə fərqli siyasi şərtlər daxilində inkişaf etmişdir. Səfəvi dövründə bölgə Azərbaycan-Səfəvi dövlətçilik sisteminin mühüm hissəsi olmuş, İrəvan xanlığı dövründə isə müsəlman dini institutları, şəhər məscidləri, bazarlar, karvansaralar və məhəllə sistemi bölgənin Azərbaycan-türk şəhər mədəniyyətinə bağlılığını əks etdirmişdir. Rusiya işğalından sonra isə bu tarixi inkişaf xətti kəskin şəkildə dəyişmiş, məqsədli köçürmə siyasəti nəticəsində bölgənin etnik-dini tərkibi yeni istiqamət almışdır.

Rusiya işğalından sonra İrəvan bölgəsində etnik-dini tərkibin dəyişdirilməsi məqsədli imperiya siyasəti nəticəsində sürətlənmişdir. 1828-ci ildən sonra ermənilərin İran və Osmanlı ərazilərindən köçürülməsi, "Erməni vilayəti"nin yaradılması və sonrakı inzibati dəyişikliklər bölgənin demoqrafik mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Azərbaycan tarixşünaslığında bu proses İrəvanın tarixi-etnik simasının dəyişdirilməsi, azərbaycanlı əhalinin sıxışdırılması və bölgənin siyasi cəhətdən yeni məzmunla təqdim edilməsi kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, İrəvan vilayətinin etnik-dini tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında yalnız keçmişin təsviri kimi deyil, həm də mənbələrin yenidən oxunması, tarixi yaddaşın bərpası və Qərbi Azərbaycan irsinin elmi əsaslarla öyrənilməsi istiqamətində mühüm problem kimi çıxış edir. Gələcək tədqiqatlarda Osmanlı dəftərləri, Rusiya kameral təsvirləri, Qafqaz təqvimləri, yerli arxiv materialları və toponimik məlumatların müqayisəli təhlili bu sahənin daha da dərinləşdirilməsi üçün vacibdir.

Nəticə etibarilə, İrəvan vilayətinin etnik-dini məsələlərinin Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməsi yalnız keçmişin faktlarını müəyyənləşdirmək deyil, həm də tarixi ədalətin, mədəni irsin və yaddaşın bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu mövzuda gələcək araşdırmalar üçün Osmanlı vergi dəftərlərinin, Rusiya kameral təsvirlərinin, Qafqaz təqvimlərinin, yerli arxiv sənədlərinin və maddi-mədəni irs nümunələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi vacibdir. Belə yanaşma İrəvan vilayətinin tarixi haqqında daha dolğun, faktoloji və obyektiv elmi nəticələr əldə etməyə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi clddə. III cild: XIII–XVIII əsrlər. Bakı: Elm, 2007. – 592 s. + 56 s. illüstrasiya.

2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. IV cild: XIX əsr. Bakı: Elm, 2007. – 504 s.

3. Dəlili, H. Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Bakı: Elm, 1979. – 142 s.

4. Əliyev, F. M.; Həsənov, U. İrəvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. – 144 s.

5. Əmrahov, Z. C. İrəvan quberniyasının tarixi: 1850–1917-ci illər. Bakı: Nurlar NPM, 2022. – 368 s.

6. Hacıyeva, Z. Ə. İrəvan xanlığının tarixşünaslığı. Bakı: Çaşıoğlu, 2012. – 140 s.

7. İrəvan necə varsa: keçmişdən bu günə. Bakı: Aspoliqraf, 2022. – 520 s.

8. İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Layihə rəhbəri: Yaqub Mahmudov. Bakı: Çaşıoğlu, 2010. – 620 s.

9. Mustafa, N. Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan. Bakı, 2022. – 21 s.

10. Nəcəfli, G. C. Çuxursəəd hakimləri və İrəvan xanları. Bakı, 2016. – 44 s.

11. Qarayev, E. T. İrəvan xanlığı: 1747–1828. Bakı: Avropa, 2010. – 342 s.

12. Qarayev, E. T. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən: XVII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin ortalarında. Bakı: Mütərcim, 2016. – 544 s.

13. Şəbiyev, B. Ş. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan vilayəti. Bakı: Avropa, 2018. – 456 s.

Изучение этнорелигиозных вопросов, связанных с историей Иреванского региона, в азербайджанской историографии

Али Сияб Бабазаде
Докторант кафедры истории Азербайджана (факультет естественных наук) Бакинского Государственного Университета

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается изучение этноконфессиональных вопросов истории Иреванской области в азербайджанской историографии. В исследовании анализируется историческое развитие Иреванского региона как части Чухурсаадского бейлербейства в период Сефевидов, Иреванского ханства в XVIII веке и административной единицы Российской империи в XIX веке. Основное внимание уделяется этническому составу региона, религиозным институтам, городской среде, мечетям, караван-сараям, вакуфной системе и изменениям в структуре населения. В статье отмечается, что в советский период тема Иревана изучалась ограниченно, тогда как после восстановления независимости Азербайджана она превратилась в более системное направление исследований, основанное на источниковедческом анализе. На основе османских дефтеров, российских камеральных описаний, кавказских календарей и трудов современных азербайджанских историков подчеркивается, что тюрко-мусульманское население долгое время занимало важное положение в регионе. Отмечается, что после российского завоевания и переселения армян в регион в этноконфессиональном составе Иреванской области произошли серьезные изменения. В результате история Иревана оценивается в азербайджанской историографии как важная проблема изучения наследия Западного Азербайджана.

Study of ethno-religious issues related to the history of the İrevan region in Azerbaijani historiography

Ali Siyab Babazadeh
PhD student at the Department of History of Azerbaijan (Faculties of Natural Sciences) of Baku State University

SUMMARY

The article examines the study of ethno-religious issues related to the history of the Iravan province in Azerbaijani historiography. The research analyzes the historical development of the Iravan region as part of the Chukhursaad beylerbeylik during the Safavid period, the Iravan Khanate in the eighteenth century, and an administrative unit of the Russian Empire in the nineteenth century. The main focus is placed on the ethnic composition of the region, religious institutions, the urban environment, mosques, caravanserais, the waqf system, and changes in the population structure. The article shows that the topic of Iravan was studied only within a limited framework during the Soviet period, while after Azerbaijan regained independence it became a more systematic research direction based on source analysis. Drawing on Ottoman registers, Russian cameral descriptions, Caucasian calendars, and studies by modern Azerbaijani historians, the article emphasizes that the Turkic-Muslim population held an important position in the region for a long period. It is also noted that after the Russian conquest and the resettlement of Armenians into the region, significant changes occurred in the ethno-religious composition of the Iravan province. Consequently, the history of Iravan is evaluated in Azerbaijani historiography as an important issue in the study of Western Azerbaijani heritage.

Rəyçi: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Səbinə Məmmədli
Məqalə redaksiyaya daxil olub: 11.03.2026
Çapa qəbul olunub: 18.04.2026

The date of the admission of the article to the editorial office: 11.03.2026
Accepted for publication: 18.04.2026